

УДК 17.002.1

Єсипенко Роман Миколайович
доктор історичних наук, професор,
професор, Національна академія
керівних кадрів культури і мистецтв
e-mail: mryess@meta.ua

РОЗШИРЕННЯ ТЕМАТИКИ І ПРОБЛЕМАТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ: 60-80-ті роки ХХ століття

У статті показано, як у складних соціально-політичних умовах 60-80-х років ХХ ст., коли український театр перебував під цензорним тиском владних структур, майстри української сцени докладали зусиль, щоб висловити свою думку щодо найважливіших проблем життя, використовуючи для цього драматургічні твори інших народів.

Ключові слова: український театр, драматичні твори, тематика і проблематика інонаціональних п'єс на українській сцені.

Єсипенко Роман Николаевич, доктор исторических наук профессор, профессор, Национальная академия руководящих кадров культуры и искусства

Расширение тематики и проблематики украинского театра: 60-80-е года ХХ века

В статье показано, как в социально политических условиях 60-80-х годов ХХ ст., когда украинский театр подвергался усиленному цензурному давлению со стороны властных структур, мастера украинской сцены прилагали усилия, чтобы высказать своё мнение о важнейших жизненных проблемах, используя для этого драматургические произведения других народов.

Ключевые слова: украинский театр, драматические произведения, тематика и проблематика инонациональных пьес на украинской сцене.

Yesipenko Roman, Doctor of historical sciences, professor, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Enlargement of subject-matter and problematics of ukrainian theatre in 60-80 years of XX century

The article is about ukrainian stage craftsmans who expended some efforts to express their opinion about many living problems, by using dramatics plays of other ethnoses, under pressure of sociopolitical conditions in 60-80 years of XX century when ukrainian stage was chased by censorship of the government.

The article emphasizes the social importance of topics and issues elevated Ukrainian theaters in stage productions of drama works of others. However, with all the huge number of really interesting set at a good professional level theater performances Ukraine 60-80 years of the twentieth century, we can not find a single one that would become a phenomenon not only theater, but also social life, as was the case in Moscow or Leningrad.

In Theaters creativity Ukraine could not appear stagnant atmosphere, typical of that historical period. Out of sight playwrights and theater companies remained some problems late 70's – early 80's, when economic difficulties because there are many negative effects of social and spiritual nature.

The theater did not think why one does not properly configured to work generating unwillingness to work, where does the trash? The theater did not pay attention to the conflict between those who have rights and privileges – on the one hand, and labor rights – on the other. The solution to these problems has been left as a heavy legacy of future generations theater.

In total, his best performances of Ukrainian masters scene in 60-80 years of the twentieth century tried to break the most important issues of his time, sought to establish high humanistic ideals. Thus, whatever topics and issues not developed theater groups, the protagonist of the people of their works.

Key words: ukrainian stage, dramatic works, subject-matter and problematics of foreign national plays on ukrainian stage.

У 60-80-ті роки ХХ ст. театральні колективи України були значною мистецькою силою. В країні налічувалося близько п'ятдесяти драматичних і музично-драматичних театрів та театрів юного глядача. Щороку вони показували понад десять тисяч вистав, які переглядало близько десяти мільйонів чоловік. Але тут треба застерегти: українська національна драматургія тривалий час була у вкрай несприятливих умовах через діяльність владних структур. Історія українського театального мистецтва впродовж зазначеного періоду – це історія боротьби кращих його представників проти сваволі влади, яка доклала зусиль для знищення національної самобутності української драматургії і українського театру, висуваючи перепони утвердженню в ньому талановитих проблемних творів і сприяючи просуванню всілякої посередності. Це робилося для того, щоб скомпрометувати українську національну культуру, виробити в українського народу комплекс неповноцінності, мимохіть призвичаїти його до потреби черпати з джерела більш високої і привабливої в естетичному розумінні культури – російської.

Тобто мовилося про підрив національного коріння, про насильницьку росіянізацію. Цьому біло підпорядковано все: кадрова і репертуарна політика, фінансування й матеріально-технічне забезпечення театральних колективів.

Водночас запроваджувалася сувора ізоляція українського театру від усього передового, прогресивного, що виникало у театрах інших республік, насамперед у Москві та Ленінграді. За надзвичайно важкого стану української національної драматичної літератури та її недостатньої кількості переважна більшість кращих вистав у 60-80-ті роки ХХ сторіччя була здійснена за творами письменників інших народів. Це й стало причиною того, що предметом аналізу нашого дослідження обрано спектаклі українських театрів, поставлені за п'єсами авторів з країн близького зарубіжжя, в яких найважливіші соціальні проблеми (багато в чому спільні для усіх республік, оскільки вони перебували в межах однієї держави), здобули найбільш яскраве відображення. За таких умов кращі твори російської, білоруської, грузинської, азербайджанської, молдавської, башкирської драматургії – як класичної, так і сучасної, зокрема О. Вампілова, В. Розова, О. Арбузова, Л. Зоріна, О. Гельмана, Й. Друце, А. Макайонка, О. Іоселіані, Ю. Грушаса, Рустама і Максуда Ібрагімбекових, Мустая Каріма та багатьох інших, дали можливість майстрам української сцени припасти до джерела справжнього мистецтва та, висвітливши важливі питання соціального буття, справити великий вплив на формування суспільної свідомості українського народу. При цьому вони стимулювали самобутній розвиток українського національного театру.

При постановці творів інонаціональної драматургії на сцені українського театру розширюються його ідейно-творчі можливості, збагачуються виражальні засоби. Говорячи про це, насамперед варто звернути увагу на розширення тематики і проблематики творів сценічного мистецтва. Доводить значущість даного чинника, який багато в чому є визначальним та рішуче впливає на всі аспекти творчості, у наші дні немає потреби. Розширення тематики і проблематики природно призводить до збагачення стилів і жанрів, при цьому неухильно виробляється єдність принципів типізації і поступово з'являються спільні для різних народів творчі критерії, формуються нові мистецькі смаки як у майстрів сцени, так і у глядачів. На основі колективного досвіду в українському сценічному мистецтві виникають нові значні за масштабами художні явища. В кінцевому результаті це призводить до ідейно-творчого збагачення, до зростання рівня майстрів української сцени.

Об'єктивно оцінюючи ситуацію, що склалася в українській драматургії у 60-80-х роках ХХ сторіччя, не можна відзначити хоч скільки-небудь значного її зростання – як кількісного, так і якісного. Нових імен у цей період з'явилося дуже мало, особливо у порівнянні з іншими республіками, та й заявили вони про себе, практично, в самому кінці 70-х – на початку 80-х років. Тут можна згадати Ярослава Стельмаха, Василя Фольварочного, Ларису Хоролець, Ярослава Верещака, Вадима Бойка, Родіона Феденьова. Досвідчені майстри старшого покоління в ці роки рідко досягали висот всесоюзного рівня. І дуже показово, зокрема, те, що з усіх українських драматургів тільки твори О. Корнійчука, особливо у 60-ті – першій половині 70-х років були стабільно й дуже широко представлені в репертуарі інших республік країни. При чому це пояснюється зовсім не художніми перевагами його п'єс, а зв'язками автора з адміністративно-командною системою керівництва. В одному зі своїх виступів відомий в ті часи український драматург М. Зарудний з образою говорив, що в інших республіках, наприклад, у Білорусії, не поставлено жодної п'єси українських письменників, в той час як в Україні з успіхом ставлять твори білорусів А. Макайонка, І. Шамякіна, О. Петрашкевича, О. Дударева. Думається, що причину такого становища слід шукати не у відсутності поважного ставлення до України або в організаційних прорахунках, а в якості самої української драматургії тих років.

Дійсно, співставлення життєво важливих проблем, що стояли перед суспільством у той період, з проблематикою української драматургії виявляє їх очевидну невідповідність.

Якщо ж подумки оглянути репертуар театрів України 60-80-х років ХХ сторіччя [1], то впадає в око той безперечний факт, що в більшості випадків саме драматургія інших народів країни, насамперед російська, давала змогу українським майстрам сцени наблизитися до найбільш животрепетних тем сучасного їм життя, поставити питання про важливі проблеми свого часу. І це – яскравий приклад позитивного міжнародного співробітництва. У довоєнні роки українська драматургія зробила значний внесок у розвиток національного мистецтва різних народів. Тепер вона допомагала просуватися вперед українському театрові. В сценічному мистецтві України, хай у недостатній кількості, та все ж були сили, що прагнули по-справжньому брати активну участь у суспільному житті країни. І кращими своїми спектаклями українські театри намагалися звернути увагу на проблеми, що виникали в нашому суспільстві. Тим паче, що до цього їх спонукали і драматурги. У прагненні осмислити нові процеси життя драматурги йшли нога в ногу з публіцистами, а подекуди і випереджали їх. Майже відкрито театр вступив у суперництво з ними, наполягаючи на своїх проповідницьких дидактичних функціях. Драматурги, режисери, актори, здавалося, шукали прямої розмови з глядачами, а ті, судячи з усього, чекали того ж самого.

Упродовж всього періоду, що розглядається (60-80-ті роки ХХ століття), багатонаціональна радянська драматургія у кращих своїх проявах прагнула вести активне художнє дослідження людини – свого сучасника. Однак були й певні відмінності у визначенні головних проблем у кожному з трьох десятиріч.

Так, у шістдесяті роки, коли з'явилася плеяда молодих драматургів і прозаїків, які сказали нове слово в мистецтві, їх п'єси та інсценізації, поряд з кращими творами майстрів старшого покоління, концентрували увагу на моральних проблемах суспільства. Твори О. Вампілова, В. Розова, О. Володіна, А. Салинського, Ю. Германа, Б. Полевого, А. Макайонка, Ч. Айматова, Й. Друце, Р. Каугвера та інших письменників різних національностей давали можливість майстрам сцени аналізувати духовний світ сучасної людини. І хоча, як справедливо стверджували відомі громадські діячі, письменники, митці, для наступних двох десятиліть був характерний застій у суспільному житті, мистецтво і література надто часто закривали очі на серйозні соціальні проблеми, що існували в житті, проте все ж таки вони готували суспільство до змін.

І два наступні десятиліття моральна проблематика також викликала палке зацікавлення у глядачів, до неї часто зверталися письменники й театри.

Щоправда, не все багатство ідей і образів з драматургії інших народів країни на теми моралі було взято на озброєння українськими театрами. Однак тут можна все ж таки скласти значний список цікавих вистав. Це насамперед "Материнське поле" за Ч. Айматовим – у Київському обласному театрі ім. П. Саксаганського, "В день весілля" В. Розова – в українській трупі закарпатського театру в Ужгороді, "Межа спокою" П. Загребельного – в Київському театрі ім. Лесі Українки.

Крім цього, можна нагадати, що п'єси багатьох російських драматургів, а їх ставили практично в усіх містах України, дали можливість нашим театрам показати вірність людей ідеалам честі, обов'язку, дружби й товариства, любові.

Твір молодого білоруського драматурга А. Делендика "Інга повинна жити" ("Чотири хрести на сонці") у Вінницькому театрі ім. М. Садовського і Волинському ім. Т. Шевченка говорив про любов, що перемагає смерть.

"Я, бабушка Іліко та Іларіон" відомих грузинських авторів Н. Думбадзе і Г. Лордкіпанідзе у Київському театрі ім. Лесі Українки та Чернівецькому ім. О. Кобилянської розповідав про добрих та щедрих людей, які люблять життя і знають справжню ціну добра і зла.

П'єса Н. Думбадзе "Не хвилюйся, мамо" світилася любов'ю до людей, турботою про їх щастя. І Харківський театр ім. О. Пушкіна показував це дуже добре. Разом з драматургом він роздумував про сенс буття, замислювався над питанням: навіщо людина живе на землі? Через усю виставу проходив образ Батьківщини, як символу любові народної. У цьому ж театрі у виставі за п'єсою відомого вірменського драматурга А. Папаяна "Світ перевернувся" – вона йшла з великим успіхом – йшлося про нові моральні цінності, які почали вироблятися у людей різних національностей. Театр слідом за драматургом переконливо показав, що місце людини у суспільстві повинна визначити праця.

Моральні проблеми сучасності розглядали спектаклі Київського театру ім. І. Франка та Вінницького ім. М. Садовського за п'єсою білоруського драматурга І. Шамякіна "І змовкли птахи". Ця психологічна драма осмислювала людське життя. Театри показували, як у долях героїв п'єси до того часу вирішальну роль відігравали трагічні події Великої Вітчизняної війни. Нагальні питання виховання сучасної молоді порушувала п'єса відомого литовського драматурга Ю. Грушаса "Любов, джаз і чорт". Київський театр юного глядача у своїй виставі говорив про непримиренність добра і зла, про високу моральність, про необхідність боротися з пороком, з моральною нікчемністю. Театр досліджував моральні висоти людської природи, показував обставини руйнації людської особистості. Постановка відомого на той час твору Б. Полевого "На дикому березі", інсценізованого Е. Радзінським, у Харківському театрі ім. Т. Шевченка показувала, як зводячи гігантські споруди, будівельники утверджували нові людські стосунки, високі моральні ідеали. Дніпропетровський театр ім. М. Горького, поставивши п'єсу відомого естонського драматурга Р. Каугвера "Вища міра", розвінчував позицію обивателя, який уникає активної участі в історичних подіях часу, піклується тільки про особисте благополуччя, на пов'язане з благом народу. На боротьбі проти всього, що заважає утвердженню високих принципів моралі в житті й праці, акцентував увагу Житомирський театр (нині – ім. І Кочерги), здійснивши постановку інсценізації твору відомого російського письменника Ю. Германа "Діло, якому ти служиш" з чудовим центральним образом доктора Устименка – талановитого вченого, організатора, великого людинолюбця.

У міру наближення до 70-х років у мистецтві починає зростати інтерес до філософського осмислення найбільш важливих соціальних процесів. Причому драматурги різних країн звертають увагу на так звану виробничу тематику.

Найбільш показовими для театрів України були такі вистави, як "Людина зі сторони" І. Дворецького – у Львівському театрі ім. М. Заньковецької, "Сталевари" Г. Бокарева – у Запорізькому і Житомирському театрах, "Хазяйка" М. Гараєвої – у Київському театрі ім. Лесі Українки. Про першу з них варто розповісти докладніше.

П'єсі І. Дворецького "Людина зі сторони" [1] в театральному процесі 70-х років належить особлива роль. Написана на початку десятиліття, вона з великою гостротою підносила важливі проблеми сучасності. Після постановки у Ленінградському театрі ім. Ленради та Московському драматичному театрі на Малій Бронній п'єса пройшла у багатьох театрах країни, в тому числі на Україні. При чому спектаклі, як правило, мали величезний громадський резонанс, і реакція глядачевого залу була дуже показовою. У більшості опублікованих рецензій на постановки у різних куточках країни (а писали їх не лише професіональні критики, а й глядачі) відмічалось, що під час антрактів публіка обговорювала не

стільки акторську гру, режисуру, художнє оформлення чи музику, як це буває зазвичай, скільки вчинки героїв та їхню життєву позицію. Це сталося тому, що автор спромігся вловити найбільш актуальну і животрепетну проблему часу, а Львівський театр ім. М. Заньковецької передав її дуже точно.

Справа в тому, що посилення технічного забезпечення праці і енергетичних потужностей, якими почала керувати людина в епоху науково-технічної революції, вносило великі якісні зміни у становище самої людини у процесі праці, значно збільшувало навантаження на її психіку, висувало особливі вимоги до вольових якостей. Результати праці людини тепер дедалі більше починали залежати від рівня її професійної підготовки, психофізичного стану та моралі. І широкі маси глядачів по усій країні палко хвилювало питання, якою має бути людина тепер, за нових умов життя, як повинні вибудовуватися взаємини людей у процесі праці, яким має бути стиль роботи і керівництва. У цій п'єсі в гострій полеміці зіштовхнулися дві протилежні життєві позиції. З одного боку, люди, що вели пошук, відстоювали сучасні методи організації праці, з іншого – ті, що заспокоїлися, втратили почуття нового, почили на лаврах. Цей життєвий конфлікт, який водночас став конфліктом драматургічним, був настільки гострим і хвилюючим, що він навіть на деякий час зміг відсунути на другий план віками невмираючий інтерес глядачів до проблем особистого життя людини.

Серед кращих робіт театральних колективів України на так звану виробничу тематику можна назвати і спектакль житомирського театру "Сталевари" Г. Бокарева [3]. Ця п'єса після постановки її у МХАТі О. Єфремовим стала новим кроком в естетичному осягненні духовного обличчя сучасної людини. В Житомирі її поставив молодий режисер В. Савченко, який у той час проходив стажування у Москві під керівництвом О. Єфремова, що позитивно відобразилося на художньому рівні спектаклю. Режисер усвідомлював, що житомирському глядачеві виробничі проблеми сталеварів були не дуже й близькі, а відтак – пішов по лінії більш широкого тлумачення драматургічного конфлікту. Він говорив про необхідність вимогливого ставлення до себе і до оточуючих, а водночас про душевне ставлення до людини. Вимогливість повинна поєднуватись з гуманністю – таким був лейтмотив житомирського спектаклю.

Великим досягненням театального мистецтва, при чому не тільки України, а й усієї країни, став образ позитивного героя нашого часу робітниці Надії Гавриленкової, створений народною артисткою СРСР А. Роговцевою у п'єсі "Хазяйка" М. Гараєвої [4]. Випущений в самому кінці 70-х років, цей спектакль відкрив нові горизонти в театральному мистецтві наступного десятиліття і залишився у репертуарі театру на багато років. Преса, в тому числі центральна, одноставно відзначила цю роботу талановитої актриси. В її тлумаченні це була повість про життя трудящої людини, про її шлях до загальної поваги і слави, а ця тема в спектаклях театрів України розглядалася не часто. Між тим, "шлях на гору" здавна цікавив і широко публіку, і художників. У багатьох творах письменників світу можна побачити, що цей шлях пролягає через користюлюбство, здирицтво, безпринципність, погнання всіх форм моралі, зраду. Ада Роговцева переконливо показала, як має проходити "шлях на гору" в сучасному суспільстві. Двері перед людиною повинні відкривати такі її особисті якості, як розум, працьовитість, добре серце, зацікавленість спільною справою, колективізм.

У виставі Чернівецького театру ім. О. Кобилянської за широко відомою в ті часи п'єсою О. Гельмана "Протокол одного засідання" автор звертався до глядача зовсім не з риторичним запитанням: чи здатний ти в ім'я великої спільної справи, заради інтересів держави врешті-решт зіпсувати стосунки з людьми, від яких залежить твій особистий добробут?

Драмою А. Салинського "Марія" Харківський театр ім. Т. Шевченка акцентував увагу на одній з найважливіших проблем: як поєднати інтереси всієї держави з інтересами однієї особи, кожної людини окремо?

Постановкою Запорізького театру ім. Щорса "День приїзду – день від'їзду" В. Черних закликала до громадянської активності, виступала проти в'ялості й безініціативності.

Тему гідності трудової людини підніс запорізький театр ім. М. Щорса, поставивши п'єсу Р. Назарова "Здрастуй, Кримов". В ній велася серйозна розмова про необхідність підвищення вимогливості до себе кожної людини, про активне ставлення до життя, непримиренність до зла.

Перша половина 80-х років ознаменувалася прагненням митців, порушуючи питання про громадські проблеми, відобразити роль і значення людини, яка прагнула побудувати новий світ, її духовне багатство і вплив на долю всього людства. Інсценізації талановитих творів Ю. Бондарева "Берег" та "Вибір", Ч. Айтматова "Буранний полустанок" ("І довш ніж вік триває день") не оминули підмостків сцени. Їх поставили Дніпропетровський театр ім. Т. Шевченка, Київський ім. І. Франка та інші колективи.

Тематика і проблематика українських театрів у 60-80-ті роки ХХ сторіччя збагатилася і класикою, світом ідей О. Пушкіна, М. Гоголя, О. Островського, О. Сухого-Кобиліна, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького, а російських театрів – п'єсами Лесі Українки.

Значно розширили тематику українського театру і твори інших народів країни, насамперед російські, написані у попередні періоди життя країни, зокрема на історичну тематику. Тут можна згадати "Оптимістичну трагедію" В. Вишневського – у Київському театрі ім. І. Франка, "Комуніст" за Е. Габриловичем – у Дніпропетровському театрі юного глядача, "Трибунал" А. Макайонка - у Полтавському театрі ім. М. Гоголя, "Блудний син" Е. Раннета – у Київському театрі ім. І. Франка, "Називайте мене матір'ю" Д. Урнавичуте – у Львівському театрі ім. М. Заньковецької, "Каса Маре" Й. Друце – у Київському театрі ім. І. Франка. Так, Полтавський театр ім. М. Гоголя у виставі "Від Полтави до Гангута" І. Сельвінського відобразив один з героїчних відрізків історії Росії, коли російські війська отримали перемогу над шве-

дами. "Загибель ескадри" О. Корнійчука, поставлена у Севастопольському театрі ім. А. Луначарського Г. Товстоногим, чудово показувала мужність українських моряків. "Інтервенція" Л. Славіна в Житомирському театрі ім. І. Кочерги відтворювала той момент в історії країни, коли на державу ринулися іноземні загарбники. Театр слідом за драматургом показав, що народ, який здобув свободу, буде відстоювати її до кінця. "Драматична пісня" Б. Равенських та Н. Анчарова (інсценізація роману "Як гартувалась сталь" М. Островського) у Полтавському театрі ім. М. Гоголя ті українській трупі Ворошиловградського театру передавала напруження громадянської війни, таврувала зло і захищала правду. "Лють" Е. Яновського у Черкаському театрі ім. Т. Шевченка, Житомирському ім. І. Кочерги та Миколаївському українському театрах розповідала сучасникам, як точилася боротьба за щастя людини в 20-ті роки ХХ сторіччя. У спектаклі Львівського театру ім. М. Заньковецької "Піднята цілина" за М. Шолоховим герої твору видатного письменника неначе зверталися до нас з питанням, як далеко ми просунулися у своєму розвитку порівняно з ними, чи не охолонули наші серця, чи готові ми, так, як і вони, віддати своє життя в боротьбі за кращу долю.

Тут були наведені для прикладу лише деякі з кращих і найбільш типових випадків розширення тематики і проблематики українського сценічного мистецтва у постановці творів драматургії інших народів у 60–80-ті роки ХХ ст. Назвати всі було би неможливо через їх надзвичайно велику кількість.

Соціальна важливість буквально кожної з перелічених вище тем і проблем, порушених українськими театрами в сценічних постановках творів драматургії інших народів – незаперечна. Однак з усієї величезної кількості дійсно цікавих, поставлених на хорошому професійному рівні спектаклів театрів України 60–80-х років ХХ сторіччя, не можна знайти жодного такого, який став би визначним явищем не тільки театрального, а й суспільного життя, як це було, наприклад, у Москві або Ленінграді.

На творчості театрів України не могла не відобразитися атмосфера застою, характерна для того історичного періоду. Поза полем зору драматургів і театральної колективів лишилася низка проблем кінця 70-х – початку 80-х років, коли через економічні ускладнення виникло багато негативних явищ соціального і духовного характеру.

Театр не замислювався, чому у людини немає правильного налаштування на роботу, що породжує небажання працювати, звідки береться халтура? Театр не звернув увагу на конфлікт між тими, хто мав права і привілеї – з одного боку, і трудовою людиною – з іншого. Вирішення цих проблем було залишене як тяжка спадщина театрові наступних поколінь.

Завершуючи розмову про розширення тематики і проблематики українського театру у 60–80-ті роки ХХ сторіччя, варто відзначити, що у кращих своїх спектаклях майстри української сцени намагалися все таки порушувати найбільш важливі питання свого часу, прагнули утверджувати високі гуманістичні ідеали. При цьому, яку б тематику і проблематику не розробляли театральної колективи, головним героєм їхніх творів був народ.

Література

1. Постанови колегії міністерства культури України "Про репертуарні плани театрів республіки", "Про діючий репертуар драматичних та музично-драматичних театрів республіки" за період з 1961 по 1987 рік / Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України / ДМТМК України. – Інв. № т.з. 8238-8260.
2. Бирман А. За чешкова і против него: О главном герое пьесы Дворецкого "Человек со стороны"/А. Бирман// Советская культура. – 1974. – 15 февр.
3. Современный герой, каков он? /Обсуждение "за круглым столом" в редакции журнала "Вопросы литературы" постановки пьесы Г. Бокарева "Сталевары" в Моск. худож. театре им. М. Горького; выступили В. Озеров, О. Ефремов, Г. Кулагин, А. Анастасьев // Вопросы литературы. – №6. – С. 3 – 56; Ривсис Я. "Сталевари". П'єса Г. Бокарева на сцені житомирського театру /Ривсис Я. // Радянська Житомирщина. – 1973. 4 листопада; Соломонов М. Чудесный сплав/ М. Соломонов// Культура і життя. – 1973. – 23 серпня.
4. Соломонов М. Робітничий характер /М. Соломонов // Культура і життя. – 1978. – 21 травня; Коваленко Г. Театр в пору очікування / Г. Коваленко // Правда. – 1981. – 31 червня.

References

1. Postanovy kolehii ministerstva kultury Ukrainy "Pro repertuarni plany teatriv respubliky", "Pro diiuchy repertuar dramatychnykh ta muzychno-dramatychnykh teatriv respubliky" za period z 1961 po 1987 rik / Derzhavnyi muzei teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy / DMTMK Ukrainy. – Inv. № t.z. 8238-8260.
2. Birman A. Za cheshkova i protiv nego: O glavnom geroe p'esy Dvoret'skogo "Chelovek so storony"/A. Birman// Sovetskaia kul'tura. – 1974. – 15 fevr.
3. Sovremennyi geroi, kakov on? / Obsuzhdenie "za kruglym stolom" v redaktsii zhurnala "Voprosy literatury" postanovki p'esy G. Bokareva "Stalevary" v Mosk. khudozh. teatre im. M. Gor'kogo; vystupili V. Ozerov, O. Efremov, G. Kulagin, A. Anastas'ev // Voprosy literatury. – №6. – S. 3 – 56; Ryv'sis Ya. "Stalevary". P'iesa H. Bokarieva na stseni zhytomyr'skoho teatru /Ryv'sis Ya. // Radianska Zhytomyrshchyna. – 1973. 4 lystopada; Solomonov M. Chudesnyi splav/ M. Solomonov// Kultura i zhyttia. – 1973. – 23 serpnia.
4. Solomonov M. Robitnychiy kharakter /M. Solomonov // Kultura i zhyttia. – 1978. – 21 travnia; Kovalenko H. Teatr v poru ozhydanyia / H. Kovalenko // Pravda. – 1981. – 31 chervnia.